

*Н. Марченко, канд. філол. наук, доц.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ФІЛОСОФСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ Т. ШЕВЧЕНКОМ ЕТНОМЕНТАЛЬНИХ РИС УКРАЇНЦІВ У ДВОХ РЕДАКЦІЯХ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ПОЕМИ "МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ"

У двох редакціях соціально-побутової поеми "Москалева криниця" Тарас Шевченко змалював як позитивні (волелюбство, гостинність, доброчинство, мудрість, набожність, обережність, працьовитість, совісність, силу волі і т. д.), так і негативні (заздрість, злорадство) етноментальні риси українців.

Ключові слова: інтерпретація, етноментальний, художнє уявлення, соціальний, психологічний.

"Та щоб не лізти на чужину, // Пиши: у нас на Україні..." та "Не на Вкраїні, а далеко..." – рядки з "поеми / поем" "Москалева криниця" Тараса Шевченка, часовий проміжок написання яких складає десять років і упродовж яких змінилося бачення життя поетом, як і змінилася у його художньому уявленні "умовна" локалізація й інтерпретація сюжетної лінії поеми, і не тільки тому, що з вільного митця Кобзар став "москалем" – підневільним солдатом царської армії, а й тому, що у свідомості поета відбулося філософське переосмислення власної долі та долі рідного народу, тому поет і відтворює у форматі соціальних відносин тогочасного українського суспільства соціопсихологічну картину буття народу в ХІХ ст. Поема "Москалева криниця" існує в двох редакціях, написаних у 1847 р. в Орській фортеці та в 1857 р. в Новопетрівському укріпленні. Обидві редакції присвячені Якові Кухаренкові – наказному отаманові Чорноморського козацького війська, українському письменнику й етнографу. Окрім посвяти і схожій передачі змісту, в якому психодрама людського життя здебільшого не відрізняється зображеними в ньому думками, проте останні в другій редакції поеми відображають зміни в інтерпретації розуміння поетом описаних подій та відображають зовсім інший життєвий досвід поета у світобаченні і розумінні історичного минулого рідного народу. Сам поет пише: "Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее. Но это ничего, даст Бог, вырвуся на свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее и проще и веселее" [13, 656]. Із цих слів видно, що неначе нічого й не змінилося у духовному світі поета за роки неволі, однак поет переживає за свій Божий дар – писати серцем і душею, писати так, як говорить його рідний народ. І Дзюба зазначає, що "у засланні Шевченко пережив і велику кризу (світоглядну, громадянську, етичну), і велике оновлення

духу" [3, 425]. Отож, перша редакція поеми – це початок відбування заслання поетом, друга редакція – його закінчення. Немовби символічно поєднуються у поемі два світи поета – того, що недавно перебував у своїй Мальовничій Україні, і того, що десять років провів на службі у царя, того, який сподівався на швидке звільнення, і того, якому було заборонено писати й малювати і який так і не підкорився цьому наказові. Не тільки авторські зміни у пізнанні себе слід вважати причинами існування двох редакцій однойменної поеми, а й ще у психологічному аспекті її створення, що й проглядається у попередніх поезіях Кобзаря. Адже у змісті циклу "В казематі" в зовнішній та внутрішній лініях сюжету простежується буття і простої людини, і автора-поета, де змальовано його душевні муки і його уболівання за Україну. 12 перлин Шевченкової лірики [3, 397] стверджують "незалежність поетового "я" від тиску обставин", виступають "як психологічна компенсація тяжких переживань", "як психологічний і естетичний вихід із стресу" й "особливо яскраво" вписуються в "утвердження традиційних етичних і естетичних цінностей українського сільського побуту" [3, 398], що складав основу тодішньої життєдіяльності українця. Якраз у цьому циклі Шевченко узагальнив своє власне бачення концепту Долі у бутті людини, яка невідворотно крокує поряд із нею. І на думку науковця Ю. Солод, концепт "Доля" пройшов через усі поезії циклу поета за такими лініями буття людини: 1) "Доля як жорстокий володар людського життя"; 2) "Зрада, відступництво – обов'язковий зловісний прояв Долі"; 3) "Вірна варта Долі – смерть" як "одна з вічних тем мистецтва, філософська загадка людства"; 4) "Екзистенційний виклик Долі і Смерті" [10, 188–190]. Адже попрощався поет з Україною, закликаючи народ любити її і Бога, молитися за Україну, бо, попри Долю, співцю народові "...неоднаково ... // Як Україну злії люде // Присплять, лукаві, і в огні // Її, окраденую, збудять... // Ох, не однаково мені". Тарас Шевченко у поезіях циклу зібрав до купи все, що входило у його бачення і розуміння власного життя і життя народу. Він зібрав до купи всю оту ідилію краси рідного краю, його історію, показав знову ж таки свою бідну Катруся, записав рядками віршів невід'ємну частину своєї творчості в мереживі української народної пісні й народних звичаїв, подякував "чужим" людям (у постаті М. Костомарова) за те, що не полишають його Україну, а борються за неї. Поет радіє, що "...ні з ким не поділю // Мою тюрму, мої кайдани!", показує жадану мрію кожного українця – родину й "*садок вишневий коло хати...*", лає самого себе за те, "*що дався дурням одурить, // В калюжі волю утопить...*", жаліє себе і відразу ж створює образ "Косаря" як незламного – отого пізнішого – Франкового Каменяря. Однак у свідомості Кобзаря перемагає розум і віра у силу народу, який "*слово правди і любові...*" вже розніс повсюди, лиш не на рідній землі, тому й

залишається лиш любити Україну, бо в серці *"не наша мати"*. З гіркою іронією і розчаруваннями у душі Шевченко закликає годити *"нерідній матері"* за канонами християнського смирення, а ще більше благає молитися за неї. Лінія іронічного ставлення, але вже до себе, простежується і в поезії *"То так і я тепер пишу..."* (1847), де за епіграф Шевченко використовує народну приказку: *"Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саними"*, налаштовуючи, таким чином, самого себе на смирення і на підкорення власного буття тій же самій Долі. Навіть у цей час поет вбачає у собі і в рідному народові єдине ціле – просить у нього прощення і прощає йому те, *"що я тепер терплю..."*. А що ж залишається робити самому Шевченкові? – *"Не варт, ей-богу, жить на світі!.. // – То йди топись! – А жінка! Діти? // – Ото ж то, бачиш..."* (1847) – цими словами й розпочинається у поемі діалог людини, діалог митця слова зі своїм отим внутрішнім "я", що розриває душу, і ці слова знову ж такі перегукуються з його попередніми поезіями циклу *"У казематі"*, в яких діалогу передував аналіз своїх діянь у роздумах і в яких він *"уві сні"* царські *"хотів палати запалить // Або себе занапастить, // Та Бог помилював..."* (*"Не спалося, – а ніч, як море..."*, 1847). І ось тепер поет розуміє, що потрібно змиритися – *"заснути"*, однак *"приснилися паничі"* *"і не дали, погані, спать"*. Хто ж бо буде оспівувати й захищати його народ? Тому і в наступних поезіях відчувається сум'яття на душі поета: *"Один у другого питаєм, // Нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла? // Нащо живем? Чого бажаєм?..."* (*"Один у другого питаєм..."*, 1847) або ж *"Самому чудно. А де ж дітись? Що діяти і що почать? // Людей і долю проклинають // Не варт, ей-богу. Як же жити // На чужині на самоті // І що робити взаперті..."* (*"Самому чудно. А де ж дітись?"*, 1847). Риторичні запитання, поставлені до самого себе, і на які потрібно було лиш йому й шукати відповіді, аби врятуватися від поганих думок і творити далі. І поет переспівує віршами народні пісні як порятунок і для серця, і для роздумів, шукаючи в собі вихід із такого стану, бо в довгі ночі йому моторошно стає, і він благає, *"щоб світало"*, а ввечері, *"щоб смеркало // Бо на позорище ведуть // Старого дурня муштрувати. // Щоб знав, як волю шанувати, // Щоб знав, що дурня всюди б'ють..."*. Впадає поет у відчай, однак згадує друзів і згадує Україну: *"І Дніпро крутоберегий, // І надія, брате, // Не даєте мені Бога // О смерті благати"* (*"А. О. Козачковському"*, 1847). На думку І. Дзюби, у циклі простежується думка про те, що *"за свою покликаність дорого приходиться платити стражданнями"* [3, 436]. Отож, психологічний стан українського Кобзаря у поезіях, що був пронизаний запитанням – *"Життя чи смерть?"* – і передував написанню варіанту поеми 1847 р. Варто зазначити, що на той час існувала модна тенденція не тільки у

літературі, а й у бутті людини, коли представник аристократії чи надто освічений інтелектуал почувався сентиментально самотнім у своїх думках, з презирством ставився до інших навіть зі свого оточення за походженням, і навпаки, загравав на словах з простолюдом, тобто перебував у пошуках істини свого буття, не знаючи, що робити і не знаходячи ні там, ні там свого місця у житті. Прикладом може послужити роман німецького письменника Й.В. Гете "Страждання молодого Вертера" та зображена в ньому історія. Головний герой роману так і не знайшов вихід зі свого становища у баченні буття людини – не допомогли йому ні друзі, ні "уявне" кохання, ні Бог, який так побіжно згадується у романі, не допоміг і розум головного героя, яким, зі слів автора роману, мали б захоплюватися читачі. У Тараса Шевченка софіїзм авторського "я" і софіїзм мислення українця перемагають сумніви у розумінні пройденого шляху в минулому, перемагають у душі поета й людини сум'яття і відчай – усі ті депресивні моменти стану людини, яка не бачить жодного виходу в майбутнє. Авторське "я", як і світогляд українця, вбачає опору в родині, в дітях, у вірному служінні Україні і її народові, бо, якщо *"матимеш кого любити"*, то *"й весело на світі буде. // І буде варт на світі жити"* (1847). Тарас Шевченко єдиний раз у своїй творчості, наслухавшись у дворянських салонах філософських розмов про сенс буття, відповідно до якого "его" кожної людини є вищим над суспільним буттям, іронічно зауважує, перебуваючи у неволі: *"Як кажуть от ще що, небоже: // Себе люби, то й Бог допоможе"*. І відразу ж зауважує, що *"Любов – Господня благодать // Люби ж, мій друже, жінку, діток..."*. В авторських відступах поет порівнює на соціальному рівні сприйняття різними верстами населення почуття "любові", яке притаманне простій людині, і навпаки, непритаманне іншій верстві українського суспільства, представлений у соціально-побутовій поемі у постатях "письменних" людей, якими здебільшого і були пани. "Вищі" верстви тодішнього українського суспільства, немов і співчують селянам, бачачи їхнє нелегке життя, однак не шукають шляху для змін. Вони не розуміють їх: *"А чом пак темні не кричать?"*, закликаючи – *"Не варт, не варт на світі жити!"* Однак поет належав колись до "темних", сам знав життя простої людини "зі середини", із того "внутрішнього боку". Знав, що всі оті біди українець витерплює лишень завдяки звичаєвому побутуванню благодатної любові до Бога та свого ближнього. А ці концепти Любові-Добра як традиція в українській ментальності формувалися не одне століття. Ота життєва концепція у побуті українців і їхній життєвий досвід утверджувалися тривалий час і залишилися не лише у фольклорному надбанні народу, а й у побутуванні. А освічені, як стверджує Шевченко, живуть лиш "для себе", не бачачи сенсу у благодатній любові до ближнього та у

благодатній любові до Бога. Це ще одна відповідь, чому ми не бачимо інтерпретацію "себелюбів" у другому варіанті поеми. Тарасові Шевченку як людині і митцю був непритаманний егоїзм, на що, за звичай, "страждають" деякі митці. Не так був вихований Шевченко, не так розумів він життя, бо в жодній українській народній пісні чи в казці, легенді чи оповіді не можна зустріти себелюбця, ніде його не було оспівано українською мовою, лишень осміяно, та й то не зі зла, а по-доброму. Отака мораль українського фольклорного надбання, отака й мораль творчості Кобзаря. "Москалева криниця" 1847 р. насичена психологізмом образів героїв поеми, де у звичаєво-психологічній інтерпретації буття народу постає щастя окремої людини. У поемі простежується оте вічне пізнання самого себе як в образі героїв поеми, так і в образі автора поетичних рядків, оскільки, як зауважує дослідник творчості Кобзаря О. Сліпушко, "від давніх часів український народ культивує гасло "пізнай себе" [9, 39] як етноментальну рису у процесі самопізнання. В уявленні "звичайного земного щастя" і проживала родина у поемі. В уявленні простого земного щастя в рідній Україні, мрії про яке і про яку ніколи не полишали поета, вирішує Шевченко, наголошуючи на своїй не відірваності від рідного народу, й надалі жити і творити, бо *"І ніби сам перелечу // Хоч на годину на Вкраїну, // На неї гляну, подивлюсь, // І, мов добро кому зроблю, // Так любо серце одпочине..."* ("То так і я тепер пишу...", 1847). Порівнюючи своє колишнє вільне життя і ту картину-ідилію в українському селі, Шевченко розуміє, що має щось трапитися непоправне в родині, як це трапилось і з ним. І Тарас Шевченко у першій редакції змалював одну з негативних рис людини – заздрість, відому ще з Біблії. У творі ми бачимо, що через свою заздрість прості люди зруйнували родину, зруйнували "благодать Божу" – Любов і забрали людські життя. Ідилічна картина звичаєвого сільського життя, що постає у поемі у сучасному її розумінні, зникає умить, як тільки, як пише поет, *"себелюби... жалкуючи, хату запалили"*. А все-то вони зробили через заздрощі. Автор поеми звертається до слухача: *"Ось слухай же, що то роблять // Заздрощі на світі // І ненатля голодная"*. У поемі 1847 р. "себелюби" ходили кругом хати родини й *"жалкували, // Що сироти таким добром // старців годували"* та й давали поради, як за чужим розумом жити. *"Нехай би вже були непевні // Які вельможи просвіщенні... // А то сіріснький сіряк // Отак лютує. Тяжко, брате, // Людей на старість розпізнати"*. А далі бачимо ще одну негативну рису людини – злорадство: *"І діти згоріли, // А сусіди, і багаті // І вбогі раділи, // Що багатше стали, // а вбогії тому раді, // Що з ними зрівнялись!.."* Шевченкова поема 1847 р. є тим твором, в якому він, чи не єдиний раз у своїй творчості, зобразив українців у негативному вимірі. Співець народу, який його лише возвеличував, любив усією душею

й розумом людини, у стані відчаю, переживаючи за свій стан втрати свободи й волі, на прикладі однієї історії в одному українському селі, так описав негативні риси українця, що й самому стало не по собі, бо вже в наступній поезії *"То так і я тепер пишу..."* (1847) сам і виправдовується: *"То так утну, що аж заплачу... // Та все-таки меж вами жив, // То, може, дещо і осталось"*. В обох редакціях поеми можна простежити етноментальні риси українців XIX ст., які тісно перегукуються з етнографічними матеріалами, напр., Д. Де ля Фліза [2, 643–649] чи П. Чубинського [11, 346–356], зібраними ними майже в той же самий час. Таке порівняння поетичного і наукового зображення уможливило дійти важливого висновку щодо аналізу соціального й психологічного буття народу в XIX ст. та демонструє правдивість і реалістичність поетичних творів Кобзаря, який намагався привернути увагу тогочасних інтелектуалів до *"отих рабів німих"*, яких просто-на-просто "зітерли, змели" з карти політичного буття народів.

В образі головного героя Максима автор поеми створює образ працюючого українця, який уособлює в собі всі риси характеру народу – чуттєвість, набожність, розум, обережність, силу волі, совісність, гостинність, добродійство, волелюбство, працьовитість. Максим, колишній наймит-сирота (*"бо всюди сироти – ледащо..."*), який завдяки своїй праці став господарем, втративши родину і все нажите майно, послухавши порад, вирішує по-своєму – не йти знову в найми, а чумакувати, бути вільним. Максим вбачає у своїй дружині порадилицю (*"Вона мене все радила, // І тепер порадить!..."*), попри те, що Катерина його зрадила у першому варіанті. Варто підкреслити, що мотиви ранніх поезій поета у зображенні української жінки в цілому і простежуються у поемі 1847 р. – оті Катерини, Утоплені, Причинні й Мар'яни-черниці... Але в редакції від 1857 р. Катерина помирає, а не *"з москалями десь помандрувала..."*, як зазвичай бувало, та й *"Була чутка, що стрижену // В Умані водили // По вулицях – украла щось.. // Потім утопилась... // Знаю тільки, що про неї // І пісню проклали... на досвітках // Дівчата співали..."* (1847). У світоглядному баченні Шевченка у поемі через десять років Катерина постає особистістю з моральними чеснотами української жінки – матері й трудівниці. Шевченко, описуючи Катерину, зазначає, що працюючої вона, як і Максим, була з дитинства – *"А трудяще, // а чепурне, та роботяще, // та тихе..."* (1857). Максим, коли *"прийшов указ лоби голить"*, аби мати колишньої дружини не пішла з торбою по світу, йде, замість її сина, у рекрути-москалі. *"Не жаль було його нікому, // Та ще й сміялись у селі!"* – пише Шевченко. Попри змальовані варіанти наслідків заздрісного недоброзичливого ставлення односельців до працюючої родини, Максим не втрачає своєї людяності в ставленні до них. Таким чином, в образі Максима

Шевченко продемонстрував ще одну етноментальну рису українця – людинолюбство, оскільки, як зазначає дослідниця творчості Кобзаря А. Шаповалова, "для Т. Шевченка "людинолюбство" було, власне, синонімом християнства" [12, 352], тобто синонімом сутності буття людини на Землі, попри те, що Шевченко "не абсолютизує стереотипи соціальної детермінованості, як і будь-які інші стереотипи" [3, 451], тому вся його творчість, а особливо виразна образність "Москалевої криниці", пронизана абсолютизацією стереотипу любові людини до людини і стереотипу любові до рідної землі – України. І щоб зобразити проміжок часу, упродовж якого Максима не було у селі, Шевченко вводить шість рядків у поемі 1847 р., описуючи історичні події, що тоді відбувалися у Росії – *"і за гріхи // карались Господом ляхи, // І пугав Пугач над Уралом. // Піїти в одах вихваляли // Войну й царицю. Тільки ми // Сиділи нишком, слава Богу"*. Звичайно, після слів *"Вставайте // Кайдани порвіте // І вражою злою кров'ю // волю окропите"*, хочеться говорити лиш про позитивні риси українців – миролюбство, прагнення до злагоди, прагнення творити добро і т.д., та й заклики "обух сталити" нікого не зворушили, не підняли на борню, як бачив поет. Водночас у рядках поезії відчувається їдке глузування автора поеми над поведінкою українців під час отих історичних подій, бо ні знищення і зруйнування Запорізької Січі, ні остаточне поневолення українського селянина через політику самодержавці Катерини II, не зворушили український народ, не підняли його на спротив ще у зародку покріпачення, ні колишній "орден лицарів-очайдухів" [6, 135] не захотів боронити рідну землю, бо ідея особистості в українця козацького роду набула нових форм, напевно, вже не "аристократичного" [11, 348], а "власницького інстинкту" – вищою формою прояву якого стала потреба ствердження особистих інтересів козацької старшини, панства, а саме головне – відбулося втілення в життя забаганки Катерини II, згідно якої необхідно було "старатися викоринити серед українців погляд на себе, як на нарід цілком відмінний від москалів" [6, 135]. Тому в поемі 1857 р. бачимо продовження роздумів поета над історією рідного народу: *"А що ж то за люде // Були тії запорожці – Не було й не буде // Таких людей"*. Українці у двох варіантах поеми з Божим смиренням виконують наказ "лоби голить" та й цариця постає у гіперболічному образі "матушки", а поет декількома рядками з відтінками сарказму стосовно царської політики робить історичний екскурс: *"Се в перший раз такий указ // Прийшов з Московщини до нас, // Бо на Вкраїні в нас, бувало,..."*, підкреслюючи давню традицію формування українського воїнства за принципом добровільності. Отож, українська старійшина завдяки "власницького інстинкту" – зрусифікувалася, а експансіоністська політика царської Росії розпочала наступ на західні землі від свого кордону. Були задіяні усі

політичні, економічні механізми, а передусім, релігійний чинник, оскільки український народ традиційно був віруючим, якого не потрібно було заставляти молитися Богові і який не міг піти всупроти нього. Релігійність українця як етноментальна риса простежується у всіх поезіях митця. І релігійністю українців користалися у політичних цілях в історичному минулому. Тому упродовж першої редакції поеми спостерігаємо "звичаєву" картину буття тодішнього українського села, що жило за принципом *"все од Бога"*, однак, порушеного і зруйнованого новим персонажем в образі варнака у другій редакції поеми, який, хоч і злочинними діями, однак намагався розворушити його "тихе" без будь-якого опору буття, і тепер вимолює у Бога прощення. У поемі 1857 р. поет переказує бувальщину, яка трапилася з варнаком-убивцею, і якого було заслано аж за Урал відбувати покарання. Ось тут, Шевченко нібито й порівнює долю вбивці зі своєю долею, яка його за нізачо відправила *"у москалі"*, а лиш за те, а це Шевченко усвідомлював, що він українець та ще й селянського роду. Писати українською – для самодержавної машини й означило – бути злочинцем. Отож, і переказана історія в поемі 1857 р. трапилася *"Не на Україні, а далеко, // Аж за Уралом, за Елеком..."*, проте перемагає розум і серце у сукупності цілого і поет повертається до своєї Мальовничої України – *"Таки у нас на Україні // Було те божє село..."*. І. Дзюба зазначає, що "тема "Москалевої криниці" не давала спокою Шевченкові, він не вважав її вичерпаною і повернувся до неї майже через десять років, давши дещо інше трактування" [3, 452]. У поемі 1857 р. Кобзар без змін показує природу рідного краю і образ матері – *"звичайне, мати, що й казати"*, і красу дівочу, і працюватість парубочу, і омріяну родину з хатинкою і садочком навколо, і тогочасні соціальні відносини на селі, і незмінну Віру в Бога, і *"протистояння добра і зла"* [3, 452], але в її сюжеті вже чіткіше простежуються початки русифікації українського села. О. Яблонська з посиланнями на Л. Плюща, розглядаючи соціо- та етнопсихологічні параметри образу москаля у поетичній творчості Тараса Шевченка, зазначає, що в двох редакціях поеми "зміни в ідейних акцентах текстів прочитують *"у напрямі від Максима юродивого до Максима святого"*, *"від християнського смирення Максима до мотиву каяття варнака"* [14, 117]. А І. Дзюба стверджує, що Шевченко звернувся *"до складних історій етико-психологічної переорієнтації людини з безтямної помсти на покаяння"* [3, 449], оскільки *"Шевченко вірив у очисну силу молитви, сповіді перед Богом... Каяття перед Богом знімає гріх з душі, але за злочини перед людьми треба перед людьми ж і відповідати"* [3, 450], тому й не збирається кріпак-месник повертатися додому, а лиш просить автора рядків помолитися за нього Богу *"на тій преславній Україні"* та розказати, *"що ти бачив диявола // своїми очима"*, аби й інші не ставали на шлях вбивства

безневинних людей. Порівнюючи епізод смерті москаля у двох редакціях, можна говорити про прагнення Шевченка, попри його певний акцент на негативних рисах українців у поемі 1847 р., продемонструвати у другій редакції той факт, що вбивство вчинила лише одна людина через заздрощі і того ж таки злорадства. Такий злочин могла учинити лише бездумна людина у відчаї, у безвиході зі свого становища, керуючись лише своїми емоціями. Варнак, устами поета, промовляє, немов стверджуючи істину буття рідного народу у мирі та спокої: *"Сотворив я, сину, // Такого ще не творилось // В нас на Україні, // Та й ніколи не створиться // На всім світі, брате! // Всюди люде, а я один // Диявол проклятий!"*. Варнак гнаний скрізь, блудний син свого народу, якому сором повертатися до рідної України і якому немає місця в рідному краї. Перехід від безнадії до надії у душі поета відбувається через каяття, спокуту гріхів і очищення душі, через прощення варнака земляком, що свідчить про віру в свій народ, який переборе в собі оте зло і ствердить Добро, нехай і в образі криниці, викопаної іншим героєм поеми. На рівні підсвідомості український Кобзар ствердив в обох редакціях отой незмінно вічний невичерпний, животворящий образ Криниці – "Боже око" [5, 531], що завжди існував у фольклорному надбанні українців. Адже Криниця – це символ чистоти, символ життя, бо "вода до неї впливає з джерела, що на дні" [7, 298], з'єднуючи Божий світ з основою людського життя – зі землею. У віруваннях українців криниця була священним місцем, біля якого не можна було говорити неправду. Криниця, як стверджує О. Кононенко, означала у світогляді давніх жіноче начало [5, 531–532], бо, як і жінка, вона дає життя, віддаючи цілющу живу воду. "Вода як один із найдавніших символів фольклору увійшов у підсвідомість людей образом Праматері всього живого, яка пронизана золотим стовпом (світовим деревом), зродила світ, і є кров'ю землі, всеплодющою силою" [4, 94]. Ще у давні часи люди бачили, що вода "приносить велике добро" людині, "є важливим компонентом природи, оживляє землю і сприяє родючості" [5, 36]. Отой казковий фольклорний образ про живу воду, коли недужий зцілюється, а каліка – позбувається каліцтва [5, 37] і став символом у назві поеми Кобзаря. Максим-каліка викопав криницю для людей – для продовження роду людського, який питиме джерельну воду, буде молитися і дякувати Господу Богу і який зможе відродитися душею. Максим, втративши у житті все – родину, дім і навіть, певною мірою, ставши "чужинцем" для рідного народу, не втратив душі української. Він вирішив залишити по собі пам'ять, яка завжди буде з його народом. І якщо в другій редакції його вбиває варнак, який намагався знищити діяння святого Максима, осквернивши невичерпне джерело людського роду – Криницю, то в першій редакції герой поеми помер сам і його *"найшли в балці діти // коло самої криниці..."*. Діти – це

життя, це продовження роду, це майбуття рідної землі і рідного народу. "Вода – як один із образів обрядів переходу – символ перешкоди, входу і виходу" [4, 91], переходу від одного онтологічного стану в інший – очищеного, духовного і відродженого на рідній землі після москальщини, бо не втратив Максим своєї етнічної пам'яті у традиціях і досвіді рідного народу, не змогли викоринити в ньому духовне начало людини-християнина як людинолюбця і відданого сина свого народу. Тому в першому варіанті поеми Шевченко відображає ще й народні традиції освячення криниці, садження дубу як символу твердині і нескореності українського народу, бо "дуб – символ... дерева життя, сонця, Бога, сина, козака" [4, 141]. Максимову Криницю ж використовують люди і на Маковія, і на Спаса для освячення урожаю. У другій редакції Максим не сам копає криницю, а "з добрими людьми" – громадою, та й ставить "височенний хрест" як символ невичерпності криничної води, як ствердження "продовження роду і вічного буття" [5, 532] українського народу. "Височенний хрест" біля криниці символізує Народ України, який відродиться, здобуде свою перемогу, ствердиться, і заживе "у сім'ї вольній новій". "Височенний хрест" москаля Максима це пророцтво для майбуття рідної землі. У ньому поет уособлює всі оті найкращі риси людини, яка, несучи хрест, не зможе осквернити і його, і свою рідну землю, бо йдучи з хрестом людина йде до Бога, до Добра і до Правди. Взявши за основу символ невичерпної Криниці як джерела народної мудрості, поет від стану розчарування в першій редакції переходить до стану Очищення, Відродження і Ствердження у другій редакції не тільки самого себе, а й рідного народу в іпостасі людинолюбця – гуманіста. Кобзар потрапляє у неприродний для себе світ перебування у відчаї, а виходять очищеним криничною водою зі сподіваннями нести Добро людству. Шевченків символ Криниці – символ Добра у перемозі над Злом, символ Нездоланності у перемозі над розчаруванням і відчаєм. Криниця українського Пророка спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя й любов.

Перечитуючи варіанти соціально-побутової поеми сприймаєш їх як різні твори й усвідомлюєш, що "Т. Шевченко сам, поставши з глибин української упослідженості, не тільки показав (або, як писав Г. Грабович, "самозобразив себе", "посилене відчуття самого себе, власної долі і болів, свого "я"), а й для цілої спільноти відкрив "український світ" [8, 3] з різних боків і насамперед – із боку звичасового побутування простого народу з його позитивними і негативними рисами. Іntenціональний художній світ поета в першому варіанті переростає в ізоморфність роздумів автора стосовно і власного буття, і буття народу у другій редакції. І якщо в другій редакції показано авторське ставлення до подій у поемі або ж до її персонажів, то в першій редакції простежується авторське

бачення соціальної ситуації в українському суспільстві з огляду на його соціальне розшарування. Якраз у двох варіантах "Москалевої криниці" Тарас Шевченко показав "ту буттєву й історичну сутність, котра зникала, витіснялася російською імперською, здавалася за посади слабовольними й улесливими "малоросами", котрі забули про свою приналежність до великої козацької нації" [8, 3–4]. І якщо в редакції 1847 р. відчувається колишній Шевченко у своїх поезіях з його, за словами О. Гончара [1, 12], "емоційною наснагою образів, з широтою і вільністю його асоціативного мислення, з використанням фольклорних мотивів", то "предметно-реалістична міць" поетичного зображення бувальщини в другій редакції демонструє лінії "художнього шукання" поета й особистісних змін у пізнанні світу, що й підтверджується його намаганням спочатку перенести історію кудись в інший край, аби не бути схожим на того колишнього співця України, в якій, бо так хотілося поетові, не могла трапитися ота страшна історія в бутті рідного народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар О. Вічне слово // *Перемова до "Кобзаря" Т. Шевченка*. – К.: "Дніпро", 1987. – С. 5–13.
2. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К.: Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, 1996. – Т. 2. – 687 с.
3. Дзюба І. Тарас Шевченко Життя і творчість. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2008. – 720 с.
4. Дмитренко М. К. Символи українського фольклору: Монографія. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
5. Кононенко О. Слов'янський світ. – К.: Україн. міжн. кул. центр, 2008. – 784 с.
6. Крип'якевич І. Велика історія України від найдавніших часів. – Т. 2. – К.: "Глобус", 1993. – 400 с.
7. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови. – Т. 2 (Е-Л). – Вінніпег: Волинь, 1982. – 400 с.
8. Пискун В. Вступне слово // *Життя і слово українця для українців. Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців. За матеріалами книг вражень на його могилі 1896-1926 рр.* – К.: "Задруга", 2006. – С. 3–7.
9. Сліпушко О. Антропоцентрична і кордоцентрична парадигми світогляду Тараса Шевченка // *Шевченкознавчі студії*. – Вип. 15. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2012. – С. 37–43.
10. Солод Ю. Українська класична література. – К.: "Світло знань", 2006. – 448 с.
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: материалы и исследования П.П. Чубинским. – Т. 7. – Санкт-Петербург: Из-во П.А. Гильтебрандта, 1872. – 608 с.
12. Шаповалова А. Художня парадигма внутрішньої свободи у поетичних творах Тараса Шевченка // *"Орю свій переліс... та сію слово": Шевченківська моногр. /Задорожна Л., Дядищева-Росовецька Ю. [та ін.].* – К.: Логос, 2012. – С. 319–365.
13. Шевченко Т. Щоденник // *Усі твори в одному томі*. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2009. – С. 649–761.
14. Яблонська О. Поетична творчість Т. Шевченка: соціо- та етнопсихологічні параметри образу москаля // *Шевченкознавчі студії*. – Вип. 16. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2013. – С. 109–120.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Марченко Н.

**Философская интерпретация Т. Шевченко
этноментальных черт украинцев в двух редакциях
социально-бытовой поэмы "Москалева криница"**

В обеих редакциях социально-бытовой поэмы "Москалева криница" Тарас Шевченко отобразил как положительные (свободолюбие, гостеприимство, добродетельность, мудрость, набожность, осмотрительность, трудолюбие, совестливость, сила воли и т.д.), так и отрицательные (зависть, злорадность) этноментальные черты характера украинцев.

Ключевые слова: интерпретация, этноментальный, художественное воображение, социальный, психологический.

Marchenko N.

**Taras Shevchenko's philosophical interpretation
of etnomental traits of Ukrainian in two versions
of the poem "Moskaleva krynytsia"**

The article deals with the affirmative (love of freedom, hospitality, beneficence, wisdom, devotion, wariness, assiduity, conscientious, strength of volition etc.) and the negative (jealousy, malicious) etnomental traits of Ukrainian in two versions of the poem "Moskaleva krynytsia".

Key words: interpretation, etnomental, conception of art, social, psychological.

УДК 821:161:070:82-92

**О. Харитоненко, канд. філол. наук, доц.,
Інститут української філології
та літературної творчості
імені Андрія Малишка НПУ імені М. П. Драгоманова**

**ОБРАЗ ЧИТАЧА Й МОТИВИ ЧИТАННЯ
В РОСІЙСЬКИХ ПОВІСТЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Образи читачів і мотиви читання в російських повістях Т. Шевченка "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Художник" розглянуто як приклади фіксації типових практик читачівства XIX століття, а також як засоби моделювання міфопоетичної картини світу, в якій сфері сакрального й профанного маркуються ставлення людини до книги і зафіксованого в ній слова.

Ключові слова: повісті Т. Шевченка, образ читача, мотиви читання, читачькі практики, міфопоетична картина світу.

Повісті "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Художник" написані в 1855–1856 роках. Як відомо, в цей час Т. Шевченко перебував у Новопетровському укріпленні. Одним із лейтмотивів більшості його листів були скарги на брак книжок і преси: "У нас не получает никто "Отечественных записок"..." (лист до О. М. Плещеева) [8, 90]; "Десятый год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого..." (лист до С. С. Гулака-Артемовського) [8, 108].